

Twee op de kansel, Arminiuskerk, 18 januari 2026. Teksten Jan Oegema

Inleiding

Bijna vier jaar geleden, op 24 februari 2022, viel Rusland Oekraïne binnen. Nog datzelfde jaar hield Koen Holtzapffel een preek over de vraag wat ons inspiratie geeft, waar we moed en vertrouwen vinden in opnieuw oorlogszuchtige tijden. De vraag bracht hem bij Etty Hillesum, een Joodse vrouw die in 1941 een dagboek begint en in het najaar van 1943 in Auschwitz wordt vermoord, 29 jaar oud. Vandaag staan we opnieuw stil bij Hillesum. De oorlog in Oekraïne is nog altijd gaande, Trump is weer aan de macht, het fascisme is terug van weggeweest, het populisme rukt op, in Gaza voltrekt zich een humanitaire ramp, het ene erge klimaatbericht buitelt over het andere. Ik weet niet hoe het u vergaat, maar bij al dat duistere wereldnieuws voel ik me steeds machtelozer worden. Wat in godsnaam te doen, wat wordt er van mij gevraagd? Laat ik eerlijk zeggen dat ik dat niet weet, ik hijs de witte vlag, op dit moment heb ik geen antwoorden. Wel weet ik dat weerkijken nu, anno 2026, iets heeft van een misdaad. En ik weet sinds kort nog iets, daar wil ik u zo meteen over vertellen. Etty Hillesum is een ware pedagoge van de moed, lees je haar dagboeken dan kun je iets leren waarover je op school geen les krijgt, namelijk: hoe word ik een moedig kind, hoe word ik een moedig mens.

Dit is twee op de kansel, ik zal precies daar verder gaan waar Koen Holtzapffel in 2022 ophield; zijn prachtige overweging is na te lezen op internet. Hij heeft het over Hillesums innerlijke ontwikkeling, het psychologische en spirituele proces dat ze aangaat en haar tot opmerkelijke keuzes brengt. Ze wil niet onderduiken en gaat geheel vrijwillig naar Kamp Westerbork, om daar haar Joodse lotgenoten tot steun te kunnen zijn. Ik zal dadelijk een ander accent leggen en het hebben over een aantal praktische lessen die je uit haar dagboeken en brieven kunt halen. Lessen voor de bange tijden van nu, voor iedereen die met een witte vlag in handen staat.

{muziek}

Overweging

Lieve mensen, twee op de kansel. Ik pak de draad op bij het slot van Koens preek vier jaar geleden. Hij eindigde met een citaat uit Etty Hillesums dagboek, een zin uit een gebed, haar bekende Zondagochtendgebed. Dit is wat ze schrijft op 12 juli 1942, drie weken voor ze de kans krijgt om via de Joodse Raad in Kamp Westerbork te gaan werken: ‘Maar dit ene wordt me steeds duidelijker: dat jij God ons niet kunt helpen maar dat wij jou moeten helpen en door dat laatste helpen wij ook onszelf. En dit is het enige wat we in deze tijd kunnen redden, en ook het enige waar het op aankomt: een stukje van jou God in onszelf bewaren.’

Een jonge Joodse vrouw, dan 28, net als andere Joden als een rat in de val, zich helder bewust van de rampen die haar mogelijk wachten, deportatie, arbeidskamp, armoede, ontbering, vernedering, mogelijk vernietiging. En dan niet het vege lijf willen redden maar je allereerst afvragen hoe je God kunt helpen en, op andere plekken van haar dagboek, hoe ze haar lijdende medemens tot steun kan zijn. Hillesum sluit daarmee aan bij een oude kabbalistische gedachte, de tikkun olam, het bijeenbrengen van de goddelijke vonken, het helen van een gebroken wereld door verantwoordelijkheid te nemen en goed te doen. Of ze vertrouwd was met dat oude Joodse gedachtegoed, we weten het niet – maar het maakt ook niet uit. Bij haar klinkt die oude Kabbala fris en als nieuw, geen wonder daarom dat zinnen zoals die uit haar Zondagochtendgebed ons blijven raken en bezig houden, het is bijna niet te geloven dat ze geschreven zijn. In 1942, juli 1942, de maand dat deportaties naar Westerbork van start gaan en de treinen wekelijks gaan rijden.

Etty +Hillesum is een godskind, een godsbruid, ze heeft een vergelijkbare originaliteit als Sint Franciscus of Thich Nhat Hanh (de man van de mindfulness), je mag haar scharen onder die grote geesten die zorgen voor een fundamentele verandering in de beleving van religie.

Vanochtend echter wil ik een ander licht op haar laten schijnen, praktischer, minder religieus misschien, minder mystiek – maar dat is ook een kwestie van definitie. Ik wil het met u hebben over Etty Hillesum als pedagoge van de moed, als een levensgids in opnieuw machtige tijden. Vanochtend licht ik drie dingen uit haar levensloop waarmee *wij* God een beetje kunnen helpen – of kunnen laten glimlachen, als blijkt dat we niet zo doortastend zijn als zij.

Drie dingen, ik beperk me, er is meer te noemen. In het kort: Etty Hillesum laat zich aanspreken, er is iemand die haar zagezegd bij de kladden grijpt en dat laat ze gebeuren, ze begrijpt het teken. Als tweede: ze begrijpt dat je moet voornemen om moedig te worden en

dat je daaraan kunt werken, dat je moed kunt trainen, inoefenen. Als derde: ze laat zien dat ze bereid is om te veranderen en wezenlijk te veranderen, zo zeer zelfs dat ze een vreemde wordt voor zichzelf, anders wordt, een personage dat ze met zekere verwondering gadeslaat.

Ik loop die drie dingen bij na, het gaat hier om grote dingen, ik weet het. Maar dat is het mooie van kerk zijn, daarin mag het gaan over grote dingen, over Liefde, Barmhartigheid, Overgave, Zonde, Saamhorigheid en vandaag dus ook over Moed, een onderwerp waar we allemaal bekend mee zijn – wie is er niet ooit moedig geweest. En wie heeft in dit opzicht niet meer dan eens gefaald, wie heeft niet meer dan eens vastgesteld hoe ongrijpbaar het is, moedig zijn, moedig worden. Waarom op het ene moment wel, waarom op het andere niet?

Goed, het eerste punt, de eerste les. Je laten aanspreken, open doen als iemand bij je aanklopt. Als Etty Hillesum haar dagboek begint heeft ze maatschappelijk gezien nog weinig bereikt. Ze heeft een studie afgerond die haar niet interesseert, rechten, ze heeft geen vaste betrekking, verdient een beetje geld met bijles, woont als eeuwige student in een kamertje op het Museumplein en verdoet nogal wat tijd met wanhopen en dagdromen. Het mag dan oorlog zijn, ze leeft haar leven als altijd, alles gaat z'n gangetje, hoe herkenbaar, ze maakt zich druk om van alles en nog wat maar verkeert eigenlijk in een impasse. Dan, op een dag, verschijnt er een bijzondere man in haar leven, twee keer ouder dan zij. Zij is 27, hij 54, een psychotherapeut die verstand heeft van handlijnen en daar zijn specialisme van heeft gemaakt. Julius Spier is zijn naam, ook Joods, gevlucht uit Berlijn en nu druk bezig in Amsterdam een nieuwe praktijk op te zetten.

Een lang verhaal kort: ze volgt een lezing van deze meneer Spier, besluit zich te laten behandelen, het klikt min of meer en hij daagt haar uit. Ze gaat werk maken van haar dagelijkse hygiëne, begint met adem oefeningen en ochtendgymnastiek en: ze begint een dagboek. Kijk je er met Bijbelse ogen naar dan komt Jezus langs om Lazarus uit de dood te roepen, sta op, maak je doeken los en ga. Het bijzondere is nu is dat Hillesum dit Lazarusmoment herkent of tenminste aanvoelt, dat ze het teken verstaat, dat ze begrijpt dat het leven soms in tekenen spreekt (wat je trouwens vaker in de evangeliën ziet gebeuren).

En nog iets daarbij, iets daarbovenop: het leven spreekt in vreemde tekenen, het teken komt zelden zoals je het verwacht. Je kunt er gif op innemen dat je eerst niet goed weet hoe je het hebt, dat het je irriteert, boos of bang maakt, dat je heimelijk lacht en ginnegapt, dat je een bezwete oksel ruikt en schrikt, want het is je eigen oksel.

Dit is de eerste daad van Etty Hillesum, hier begint alles mee. Het teken dient zich aan, het nodigt haar uit een stap te doen en ze gaat op die uitnodiging in. Haar Jezus is net als de

historische Jezus een vreemde vogel, een charismaticus, maar ze klimt op zijn vleugels en klemt zich vast aan zijn nek.

Dan Hillesums tweede daad: ze besluit dat ze moediger wil worden en daar werk van te maken. Haar schrijven, haar bidden, haar mediteren, haar sessies met Spier: het fungeert van meet af aan als een moedverwervingsproject. Al snel heeft ze daar een formule bij, een filosofische en spirituele vondst, ze heeft het over de *moed tot zichzelf*, een formule die laat uitkomen dat er in elk mens een zelf huist waar je niet zo maar bij kunt, waar je moeite voor moet doen. Zelfmoed komt niet vanzelf, het is een apart soort moed, zoals ze in haar dagboek vaststelt. Ze schrijft: ‘Er is een apart soort moed voor nodig om in het aangezicht van belangrijke gebeurtenissen kleine en z.g. onbelangrijke problemen [van jezelf] ernstig te nemen.’

Dat zal Hillesum doen, ze stort zich op een diepgaand zelfonderzoek, benoemt remmingen en blokkades en ruimt die zo veel als mogelijk op. Maar het blijft niet bij zelfonderzoek alleen, een zelf is per slot een abstract ding. Als je haar dagboeken aandachtig volgt, formuleert ze zeven doelen om haar zelfmoed handen en voeten te geven. Maar liefst zeven, ik pik er een paar uit.

Ze wil de moed hebben tot God, meer bepaald: de moed hebben zijn naam uit te spreken.

Ze wil faalmoed hebben: fouten durven maken en onnozele dingen durven schrijven, saai, onbijzonder.

Ze wil de moed hebben tot het leerlingschap, wat concreet betekent dat ze zich voorneemt haar meneer Spier, haar therapeut en levensleraar, alles te zeggen wat ze op het hart heeft of haar onzeker maakt.

Ze wil de moed hebben tot vertwijfeling en niet-weten, dat wat mystici donkere nacht noemen, *noche oscura*. In haar eigen woorden: de moed hebben om te wachten, om leegte en moedeloosheid te verduren.

Dit zijn een aantal doelen waarmee ze haar verlangen naar zelfmoed concreet maakt, of, met een begrip uit de taalkunde, performatief maakt. Ze bouwt aan haar moed door doelen te kiezen, te benoemen, behapbaar te maken. Die strategie blijkt te helpen, als lezer van haar dagboek kun je van maand tot maand volgen hoe ze zich ontwikkelt en vorderingen maakt. Heel bijzonder. Haar voorbeeld maakt nederig, maar ook nieuwsgierig, want waar zou jij op uitkomen als je zou doen zoals zij? Als je je ogen sluit en nagaat hoe je jouw verlangen naar een moediger versie van jezelf concreet zou kunnen maken?

Tot slot, als derde: Etty Hillesum is bereid om te veranderen. Bij de moed tot jezelf gaat het per definitie om een ander zelf, waarom anders zou er moed nodig zijn. In de loop van de maanden zie je haar vromer worden, zelfbewuster, soms ook arroganter (want ze heeft een missie, op zeker moment roept ze uit dat de rest van de mensheid net zo moet gaan denken als zij), vervolgens zie je die arrogantie weer verdwijnen en zie je hoe ze in de greep komt een van toenemende verstillings. Er gebeurt veel in korte tijd, meer dan ze kan bevatten, reden waarom ze tot twee keer toe zegt dat áls iemand haar biografie zou kunnen schrijven, dat eigenlijk alleen de boom voor haar raam kan zijn. Die boom, zegt ze in de zomer van 1942, kent haar immers het beste van iedereen, die boom weet wie ze werkelijk is, *ein verrücktes Mädchen in Pyama*, een maf meisje in een pyjama. Met dat ze meer focus krijgt, wordt ze zichzelf ook vreemder.

Dat kan je dus gebeuren, als je gehoor geeft aan het teken, als je besluit je aan je haren uit het moeras te trekken en te laten trekken. De keuze voor de moed kan uitlopen op een paradoxaal veranderproces, Bijbellezers niet helemaal onbekend, jezelf vinden en jezelf verliezen, het hangt op een mysterieuze manier samen, Etty Hillesum is er opnieuw een voorbeeld van.

Goed, ik sluit af. Drie praktische aanwijzingen.

Versta de tekenen, volg die ene misschien vreemde ster aan de hemel, grijp die griezelig uitgestoken hand.

Maak er bewust een project van, formuleer je doelen, hoe bescheiden ook, stop het geklets in je hoofd dat je hiervoor niet in de wieg bent gelegd. Val stil, sluit je ogen, laat je ziel spreken.

Weet dat je kunt veranderen, wellicht moet veranderen, als je eenmaal in beweging komt. Realiseer je dat je uit meerdere versies bestaat, dat er ook een versie is waarbij alleen de boom voor je raam je vriendelijk toeknikt.

Ik zeg dit, tot slot, in alle bescheidenheid. Voor u staat een bang mens, 62 jaar oud, iemand die zijn wereld ziet instorten en verward de witte vlag hijst. God heeft alle reden om te glimlachen, wie ben ik om u iets voor te houden. Maar ook in dit opzicht is Etty Hillesum een spiegel, aan het begin van haar dagboek voelt ze zich maar een bleek juffertje, niks waard, op het randje van mislukt en overbodig. Een nobody, een elckerlyc. Toch begint ze dat dagboek, toch vindt ze de moed tot zichzelf. Dat geeft je als lezer te denken. Dat geeft je als lezer een bang soort hoop. Amen.